

DOBOZI ESZTER

Málenkij robot

Egy szociográfia keletkezéstörténete és utóélete¹

„Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom,
Ereszkedik lelkem árnya,
Elborong a múltakon.”

(Arany János: *A lejtőn*)

Kétszeresen is idekíváncsoznak mondanám mottójául ezek az Arany János-sorok. Aktualitását az adja, hogy 2017 Arany János éve, erre való utalással szerveződött meg az idei Tokaji Írótábor is. Ám azért is helyén valónak tartom Arany Jánosnak éppen e versét emlegetni, mert múlt időket fogok magam is felidézni. Egy dokumentumkönyv keletkezésének körülményeit, valamint a második világháború nem csupán helytörténeti vonatkozású eseményeit.

A Tokaji Írótábor résztvevői egy augusztusi napon – ahogyan azt több más alkalommal is tették – *huszonkilenc évvel ezelőtt* is ellátogattak Tiszaladányba, falu-író találkozóra, akkor így nevezték e programot. Elhangzottak a beszédek és a hozzászólások mindkét részről. Hallhattuk a tanácselnököt és a helyi termelőszövetkezet elnökét, míg az írótáborozók képviselőjében – emlékezetem szerint – Hegyi Imre, az írótábor egyik alapítója szólalt meg mások mellett. A tiszaladányi vendégeskedés befejeztével autóbusszal indultunk vissza Tokajba.

Míg sorakoztunk a busz ajtaja előtt a felszálláshoz, egy idős házaspár, Sajtos László és felesége szólított meg. Szeretnék, mondták, ha másnap ellátogatnék hozzájuk, valami nagyon fontosat óhajtanának nekem elmesélni. Kérdőn nézhettem rájuk, mert még azt is hozzátették, itt olyan dolgok estek meg a múltban, amelyekről nem lehet tovább hallgatni.

Másnap a délutánt Sajtoséknál töltöttem. Itt hallottam először a Szovjetunióba elhurcoltakról. A donbázi szénbányákban vagy építkezéseken végigdolgozott éveikről. 1988-at írtunk ekkor. Sajtosékát is, mint a falu szinte minden családját, közvetlenül érintette a második világháború történetének e megrendítő fordulata: a feleség öccse is – tizenkilenc évesen – ott volt az úgynevezett málenkij robotra begyűjtött és marhavagonokban elszállított fiatalok között.

1989 elején levelet írtam Sajtos Lászlónak, hogy tudna-e segíteni a túlélők felkutatásában. Válaszából jól kivehető az elbizonytalanodás és a cselekvésre biztatás kettőssége. A nyilatkozókat, de engem is féltett a nyilvánosságra hozatal esetleges következményeitől. Bajba kerülhetünk, írta. Ezért szívesebben halasztotta volna egy későbbi időszakra az ismételt találkozást, ugyanakkor az idő egyre gyorsuló múlására gondolva mégis sürgetőnek vélte az interjú megszervezését, mondván, ha „elmennek, elnémulnak” az egykori elhurcoltak, nem lesz, aki elbeszélje az eseményeket, a történet továbbadása pedig nélkülözhetetlen volna, így fogalmazott, „hiszen ez történelem, mégpedig igaz”.

1989 tavaszán tehát – Sajtosék közvetítésével – találkozhattam azokkal, akik elsőként voltak elég bátrak magnóra mondani a valómásukat. Ekkor túl vagyunk az új pártok megalakulásán, a régi pártok újraszerveződésén és a tüntetéseken. Pozsgay Imre január 28-án már bejelentette, hogy 1956 nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt. Március 22-én pedig megkezdte működését az Ellenzéki Kerekasztal. A változások tehát nemcsak a politikai életben, hanem a lelkekben is érelődtek.

Első adatközlőim kézről kézre adtak, átátkísérve szomszédos vagy kissé távolabb eső családokhoz, hogy további túlélőkkel is szót válthassak. Ily módon rögzíthettem Bényei Miklósné Solymosi Piroska, Csikai Sándor, Demes Józsefné Csikai Klára, Liskai Imre, Macsi Ernőné Bényei Erzsébet, Rambács József és Solymosi Irma emlékezéseit.

S mint Arany János Családi körének szereplői (hogy megint csak a 200 éve született költőre utaljak) a hozzájuk betérő béna harcfinak „Néma kegyelettel függenek a szaván”, azonképpen hallgattam én is – olykor éjszakába nyúlóan – a tiszaladányiak kálváriáját. Előfordult, hogy ott aludtam, ahol rám esteledett. Solymosi Irmák a tisztaszobát bocsátották rendelkezésemre, hogy másnap ott folytathassam a munkám, ahol előző este abbamaradt.

Több ízben is látogatója voltam a falunak, hogy a még élőtől minél többet megtudjak a begyűjtés, a marhavagonokban való huszon-

nég napig tartó utazás körülményeiről, a lágerbeli viszonyokról és a kényszermunkáról. Volt, akiből az évtizedekig titokban tartott fájdalmak szinte gejzirszerűen törtek fel, volt, aki elutasított, mondván, ami megtörtént, azon már úgysem lehet változtatni, volt, aki nem engedte bekapcsolni a magnót, amikor mégiscsak beszélni kezdett. Tudok olyan férfiról, aki saját lányának sem mondta el soha, hogy ő is odavolt a szovjet lágerben. A szűk családi körön kívüli első idegen lehettem, akinek beszélni mertek e sokat szenvedett emberek. Rendszerint el is érzékenyültek a meglevenedő emlékek nyomán. Nemegyszer együtt sírtunk. Beszélő és kérdező.

Az idők folyamán megszelídült indulataik akkor csaptak magasba, amikor azt a számukra megválaszolhatatlan kérdést boncolgatták, hogy miért vitték el éppen őket, hiszen semmi bűnük nem volt, amelyet felróhattak volna ellenük. Manapság már ismerhetjük a választ a téma egyik kutatójának, Bognár Zalánna tanulmányából, aki a járási főszolgabíró főispánnak szóló jelentéséből idéz: „*január hó 23-án megjelent Tiszatardos községben az orosz titkosszolgálat egy hadnagya, 10-12 főnyi legénységgel, behívatta magához a tiszatardosi, tiszaladányi, csobajai és báji községi bírákat, akiknek elrendelte, hogy 24-én hajnali 2 óráig állítsák össze a 16-65 éves egyének névjegyzékét, és azt hozzá terjesszék fel.*”¹

Adatközlőim azonban minden kínjuk és bánatuk ellenére is megőrizték józanságukat. A szomorú események átélőjeként és visszaemlékezőként egyaránt.

Mind a lágerbeli szálláson, mind a munkában nyomorúságos viszonyok uralkodtak. A foglyoknak emellett megalázó intézkedésekben is volt részük. Fertőtlenítés címén anyaszült meztelenre vetkőztették, majd szörvénnyel töltötték őket. Volt, ahol a nők haját is nullásgéppel vágták le, s ami legfájóbb volt számukra, ciklikus női működésüket injekció beadásával állították le. Kezdetben a fából eszkábált fekhelyeken, a pusztaságon aludtak, s akinek megmaradt a kabátja, az azzal, akinek nem, az a lágerben kapott munkásruhával takaródzott (a saját holmit ugyanis több helyen elvették tőlük a megérke-



zés után). A bányában kezdetleges eszközökkel, kézi erővel, sokszor félkönyűkre ereszkedve fejtették a szenet a férfiak, míg a nők a szénrel teli csilléket tölték. A legkegyetlenebb – elmondásuk szerint – az éhség és a hideg volt. Az alutápláltságtól és a nehéz munkától sokan legyengültek, könnyen megbetegedtek. Kellő egészségügyi ellátás híján csak csodával határos módon tudtak kigyógyulni. Akinek nem sikerült felerősödni, az meghalt. A halottakat egy gödörbe gyűjtötték, mésszel leöntötték. Az otthon maradtak és az elhurcoltak nem tudtak egymásról semmit. Üzenni, levelet küldeni nem volt módjukban. A hazatérés sem volt felhőtlen öröm. Magyarországra érve megfenyegették őket: ha a történekről beszélni mernek, visszakérülnek oda, ahonnan jöttek. A lágerbeli szenvedéseknek többen egész életükben viselték egészségügyi következményeit.

Az általam megkérdezettek esete nem egyedi volt, ugyanis a környék sok településén fordult elő ugyanez (Kovács Áron, a téma egyik kutatója *negyven helység nevét említi meg Tiszaladánnyal együtt*²).

Rövidesen az akkor frissen szerzett olvasmányélményeimből is megvilágosulhatott előttem, hogy az országnak nem ez volt az egyetlen tájéka, ahonnan a megszálló hadsereg nem katonaviselt férfiakat, sőt, nőket fogott be és szállított el. Szaporodtak a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején ugyanis az *oral history*, az „elbeszélte történelem” műfajában publikált írások, kutatási anyagok például a német anyanyelvű lakosság hasonló szenvedéseiről, a kárpát-aljai, magyar férfiak szovjai gyűjtőtáborának pokláról, olyan történetekről, amelyek szerint 1945-ben az országban – véletlenszerűen is – bárhol bárkivel előfordulhatott, hogy egyszer csak egy keletre elindított fogolyszállítmányban találta magát. A begyűjtést és a szállítást megszervezőknek ugyanis felettébb fontos szempontnak számított, hogy a keretszámot teljesítsék, a kényszermunkára összeszedett emberszállítmányban meglegyen a létszám. Stark Tamástól újabban azt is megtudhatjuk, hogy a magyar fővárosból és környékéről is több tízezer (legutóbbi tanulmánya szerint ötven-száz ezer) civilt hurcoltak el 1944

decemberétől 1945 tavaszáig.³ A foglyokat az utcáról szedték össze, de sokszor a házakból is. Szintén későbbi tanulmányában olvasható, hogy Szegeden, Nyíregyházán és a Hajdúságban is tömeges volt a begyűjtés. De kiterjedt ez az embervesztés a Dunántúlra is, példának a székesfehérvári és a szombathelyi ötszáz, valamint a győri háromezer deportáltat említi.⁴

Többeké mellett ugyancsak Stark Tamás közléséből informálódhatunk arról, hogy a jelenlegi országhatáron kívüli területekről is kerültek a katonai foglyokon túl polgári személyek is a GULÁG, illetve a GUPVI lágereibe kényszermunkára. Így a Felvidékről, Kárpátaljáról és az átmenetileg Magyarországhoz visszakérült Észak-Erdélyből. De Dél-Erdélyből is vannak adatok magyarok és német származásúak elhurcolására – olvashatjuk Benkő Levente tanulmányában.⁵ Stark Tamás szerint elsőként Kézdivásárhelyről szedték össze az embereket. Kolozsvárról szám szerint ötezer, Tordáról négyszáz, míg Maros-Torda megyéből négyezer embert vittek kényszermunkatáborba. Kolozsvárról prominens, magyar, polgári személyiségeket is találunk közöttük:

ügyvédeket, tanárokat, etnográfusokat, lapszerkesztőket, lelkészeket és diákokat. Az irodalmi életből Kiss Jenőt ragadják ki. Deportálják Mikecs László történészt, író is, a moldvai csángók fiatal kutatóját,⁶ aki nem más, mint Áprily Lajos veje, Jékely Zoltán sógora. Rövid időn belül meghal a taganrogi fogolytáborban. Huszonhét éves ekkor. Áprily Lajos Taganrog című versében siratja el, Jékely Zoltán pedig Álom-rekviemében adózik sógora és társai emlékének.⁷

Bognár Zalán szerint az elhurcoltaknak harminc-negyven százaléka meghalt – vagy útközben, vagy a lágerben, vagy a bányamunka viszontagságos körülményei között. Értekezésében olvashatjuk, hogy van olyan település, ahonnan a foglyok hatvan százaléka veszett oda.⁸ A tiszaladányi visszaemlékezők viszont azt állapíthatták meg, hogy közülük maradtak oda a legkevesebben. S erre kétféle magyarázatot alkottak maguknak: már idehaza is hozzászoktak a kétkezi munkához, s jó állapotban kerültek fogságba. Voltak erőtartalékaik. De nem csak fizikai értelemben. Hívő emberek lévén az úton is, odakinn is rend-

LÁBJEGYZETEK:

¹ Elhangzott 2017. augusztus 11-én a Tokaji Író-tábor tiszaladányi rendezvényén.

² Bognár Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944–45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. (Szerk.: Bognár Zalán) Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009.

³ Kovács Áron: Malenkij robotra hurcolás a Tiszáninnen Református Egyházkerület területéről. In: Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. GULAG-GUPVI emlékévk. Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

⁴ Elhangzott 2012. február 7-én a Történettudományi Intézetben tartott előadásában.

⁵ Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. In: Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. GULAG-GUPVI emlékévk. Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

⁶ Benkő Levente: Magyarok és németek fogsága 1944–45-ben Romániában. In: Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. GULAG-GUPVI emlékévk. Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

⁷ Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március). EME-Pro-Print, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003, 57. old., valamint Murádin János Kristóf: Malenkij robot – Kolozsváriak szovjet fogságban. Történelem és Muzeológia, 2014/2.

⁸ Romániai magyar írók lexikona, 1981–2002.

⁹ Bognár Zalán: im.

ÁPRILY LAJOS

TAGANROG

*Mikecs László (1917–1944) törté-
nést, író, a moldvai csángók fiatal
kutatóját is deportálták, aki nem más,
mint Áprily Lajos veje, Jékely Zoltán
sógora. 1944. december 4-én halt meg
a taganrogi fogolytáborban, huszon-
hét évesen. Áprily Lajos Taganrog
című versében adózik emlékének.*

1
Taganrog... ó, komor súlyt hordozó,
zord kondulásu, sűrű, furcsa szó.
Az árva megnő s megtanulja jól:
Taganrog. Benne balsorsunk dalol.

2
Kelet felől, amerre őse járt,
tágult szemével új világra várt.
Meótisz sorsos útján jött a hír:
Taganrog. Tenger. Tengerparti sír.

3
Duzzadt a lelke, mint a telt kalász,
szemében eszme lángja volt a láz.
Keze szellem szerszáma volt. Nem ölt.
Ringasd szelíden, taganrogi föld.

4
Mi volt a láz, mely üzte: gyorsan élj?
A nép szerelme, munkaszenvedély.
S szabad lelkére rabság várt s robot,
s mire elérte bús Taganrogot,
a végzet verte már a gyászdobot.

5
A lelkeimmel, ha néha messze lát,
meglátom szertezüllött otthonát.
Család, barátok, boldog munka-hely
Taganrog. Számumszél sodorta el.

6
Sokszor látom, ha csend jön és sötét,
éber szabadság-hős tekintetét.
Erőltetem, hogy lássam mint rabot
De láttatok
rab súgarat, bilincses csillagot?

7
A hang, a hangja vissza-visszajár,
mint rom-fészekre bársonyos madár.
Simogatnád s marasztva szólanál,
de rebben s a sötétbe visszazáll.

8
Tengerhomokból keskeny földdarab,
csak pár arasz.
Leányom párja fekszik ott, a rab
A tenger ráborítja ön-ködét.
Ha lesz tavasz,
lesz-e virágod taganrogi rét?

9
Mondják, hatalmas császár halt meg ott.
Te tán csak pusztá szám voltál, halott.
S mégis, te vagy Taganrog holtja, rab,
te minden császároknál rangosabb.

10
Jaj, milyen rengés morzsolhatta szét
átok szirtjére szédült nemzetét,
hogy aki megmaradt is, élni fél?
Zúgd el felette, taganrogi szél.

11
A gyermek. Szól s ragyogva néz reám:
Az országúton jön édesapám!
Én steppét látok, búsat, végtelent.
Ment, ment, égő testével arra ment.

12
Az az országút itt van csak, közel.
Menjünk eléje! És nem enged el.
Küldtél halált, Uram, most küldj szívet,
mely összetörje ezt a nagy hitet.

13
Hároméves. Kérdése néha tör.
Bal arccskáján, amikor nevet,
megjelenik egy ismerős gödör.
Serény: segít már főzni, sepreget,
fát hoz, fűvet hoz, nyulacskát etet,
verőfényes homokban kertet ás.
Mögötte jár az árnyék-óriás.

14
A párja. Gyászárt nem hordozza szét,
sötét sebére zárta két kezét.
A lelkében magas ravatalon
fekszik a holt örök-fiatalon.

15
Özvegy. Rég tudja, hogy nem jön haza.
Özvegységének nincsen páthosza,
fájdalmában nincs átok és vihar.
csak sír a sírók millióival.

16
Özvegy? Alig volt asszony még. A gyász
sötéten egy leányfőt glóriáz.
Éjjel nem alszik, nappal nem pihen.
Sors, egy virágot ütöttél szíven.

17
A rövid út. Milyen gyönyörű volt.
Miért nem átkoz, lázad és sikolt?
Gyásztüze, mint a bányalámpa-láng,
a mélybe szállt. Mosoly alatt is ég.
S az a mosoly nem bája: hősiség.

18
Hogy várta azt a sosem-jött napot.
Imádkozott és imádkoztatott.
De lesujtott reá a szörnyű kéz,
s Ananké,
most riadtan érc-arcodba néz.

19
Hervadt anyák és ifju nők, ti jók,
ti zúzott lelkű, síró milliók,
ó, martir-kórus, mely eget betölt:
Megtisztulsz tőle, véresarcu föld?

20
S te millió és millió halott,
ne irigyeld,
hogy a rettentő végzet meghagyott.
Vallattam én is: mit akar velem?
a milliók közé miért nem vetetett?
Most már tudom:
rám bízott két drága életet.
Taganrog titka volt az értelem.

szeresen imádkoztak. Amikor épp nem dolgoztak, összegyűltek, zsoldároztak és Bibliát olvastak. Volt, aki verset írt, volt, aki naplót.

Talán az 1988-89-es időszak, valamint a '90-es évek elejének viszonyaira enged vetni egy pillantást, ha tájékoztatom a tisztelt hallgatókat az elhurcoltak visszaemlékezéseiből készült dokumentum sorsáról. 1989-ben akadt folyóirat-szerkesztő, aki figyelmeztetett: Megőrültél? Hiszen még itt vannak az oroszok! De volt szerencsém olyanhoz is, aki azonnal igent mondott közlési szándékomra. *A Hítel* szerkesztőségében Bíró Zoltán fogadott, s hamarosan részletek jelentek meg a vallomások feldolgozó írásból a folyóirat 18. és 19. számában. 1989 decemberében és 1990 januárjában a miskolci *Napjaink* is lehozott más fejezeteket. Könyv alakban és terjedelemben a debreceni *Csokonai Kiadó* vállalta megjelentetését. A kötet *Csak a napnyugtát néztük* címmel 1991-ben abban a hónapban hagyta el a nyomdát, amikor az utolsó szovjet katona is távozott az országból. A '90-es években a Károli Gáspár Református Egyetem Nagykőrösi Tanítóképző Főiskolájának hallgatóiból alakult Karácsony Sándor Színpad a könyv színjátékváltozatának előadásával bejárta az országot és a szomszédos államok magyarlakta területeit, de feltűntek műsorukkal Németország magyar közösségeiben is.

Tavaly, a GULAG magyar foglyaira való emlékezés évében országszerte megszaporodtak a témában a publikációk, konferenciák és kiállítások. Emlékművek és emléktáblák avatására került sor. Dr. Szemánné Görög Marianna tiszteletes asszony múltfeltáró és pályázatíró tevékenységének köszönhetően Tiszaladányban is emléktábla őrzi a Szovjetunióba elhurcoltak nevét. Tőle tudtam meg azt is, hogy a Donbászból hazatértek közül már csak egy nagyon idős asszony él Nyíregyházán egy kórházban. Elmentek a visszaemlékezők egytől egyig. A kényszerű, több évtizedes hallgatással megtétezt szenvedésükkel felmérhetetlen áldozatot hoztak családjukért, falujukért és az országért. Legyen áldott az emlékü!

Arany János soraival kezdtem előadásomat, most egy kortársunkat, *Tornai Józsefet* idézem, aki rendszeres látogatója volt a Tokaji Íróklubnak – míg egészségi állapota megengedte. A következő sorok abból az 1993-ban keletkezett balladisztikus költeményéből valók, amelyet az Észak-Magyarországról szovjet szénbányákba elvitt nyolcszáz nő emlékére írt:

*Vőfély nem volt, se hold, se nap,
Magyarország asszony-kertjét
Oroszország learatta.
Ne sírjatok, Krisztus tudja,
milyen gyökérből hajt lélek.
Sáros, golyóvert táncosok,
vitték nyolcszáz asszony jáját. ♦♦*